

วรรณคดีและวรรณกรรม ๖

ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖

กลุ่มสาระการเรียนรู้ภาษาไทย

ตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๕๑

ผู้เรียบเรียง

นางจรรยาวรรณ ศรีฉายา

ศศ.บ. (ภาษาไทย) เกียรตินิยม,
ศศ.ม. (ภาษาไทย)

ผู้ตรวจ

ผศ.ณัฐา วิพลชัย

กศ.บ. (ภาษาไทย) เกียรตินิยม,
ศศ.ม. (จารึกภาษาไทย)

ดร.ทรงภพ ขุนมธุรส

ศศ.บ. (ภาษาไทย), ศศ.ม. (ภาษาไทย),
ศศ.ด. (ภาษาไทย)

พ.ท. ชายชาญ ช่างสุวรรณ

อ.บ. (ภาษาไทย),
ศษ.ม. (หลักสูตรและวิธีการสอนภาษาไทย)

บรรณาธิการ

นายพิชชกร ปะทะวัง

ศศ.บ. (ภาษาไทย) เกียรตินิยม,
ศศ.ม. (ภาษาไทย)

ปีที่พิมพ์ ๒๕๖๔

พิมพ์ครั้งที่ ๑

จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-8299-06-7

บริษัท กูรูมีเดีย จำกัด
KURU MEDIA CO., LTD.

จัดพิมพ์โดย บริษัท กูรูมีเดีย จำกัด

๘๗/๑๒๙ ถนนเทศบาลสงเคราะห์ แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร ๑๐๙๐๐
โทรศัพท์ ๐ ๒๙๕๔ ๔๘๑๘ โทรสาร ๐ ๒๕๘๐ ๒๙๒๓

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ ลิขสิทธิ์เป็นของบริษัท กูรูมีเดีย จำกัด

คำนำ

หนังสือเรียน รายวิชาพื้นฐาน ภาษาไทย **วรรณคดีและวรรณกรรม ๖** ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ เรียบเรียงตามมาตรฐานการเรียนรู้และตัวชี้วัด กลุ่มสาระ-
การเรียนรู้ภาษาไทย ตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช
๒๕๕๑

เนื้อหาของหนังสือเรียนเล่มนี้แบ่งออกเป็น ๗ หน่วยการเรียนรู้ ประกอบด้วย
คุณค่าของวรรณคดี เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา
สามก๊ก ตอนกวนอูไปรับราชการกับโจโฉ กาพย์เห่เรือ สามัคคีเภทคำฉันท์
ไตรภูมิพระร่วง ตอนมนุสสภูมิ และขัตติยพันธกรณี

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเรียน รายวิชาพื้นฐาน ภาษาไทย **วรรณคดีและ
วรรณกรรม ๖** ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ เล่มนี้ จะอำนวยความสะดวกต่อผู้สอนที่จะนำไป
ประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนรู้ เพื่อให้ผู้เรียนได้พัฒนาเต็มตามศักยภาพ
และบรรลุเป้าหมายของหลักสูตร

ฝ่ายวิชาการ บริษัท ครูมีเดีย จำกัด

สารบัญ

หน่วยการเรียนรู้ที่

คุณค่าของวรรณคดี

- ✦ ความหมายของคำว่า “คุณค่า”
- ✦ คุณค่าของวรรณคดี

๑
๒
๓

หน่วยการเรียนรู้ที่

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

- ✦ ความเป็นมาของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เรื่องย่อ
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

๗
๘
๙
๑๐
๑๓
๒๙

หน่วยการเรียนรู้ที่

สามก๊ก ตอนกวนอูไปรับราชการกับโจโฉ

- ✦ ความเป็นมาของสามก๊ก ตอนกวนอูไปรับราชการกับโจโฉ
- ✦ ประวัติผู้แต่ง
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เรื่องย่อ
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของสามก๊ก ตอนกวนอูไปรับราชการกับโจโฉ

๓๙
๔๐
๔๑
๔๒
๔๒
๔๔
๕๗

หน่วยการเรียนรู้ที่

กาพย์เห่เรือ

- ✦ ความเป็นมาของกาพย์เห่เรือ
- ✦ ประวัติผู้แต่ง
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เรื่องย่อ
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของกาพย์เห่เรือ

๖๕

๖๖

๖๗

๖๘

๖๙

๗๐

๗๗

หน่วยการเรียนรู้ที่

สามัคคีเภทคำฉันท์

- ✦ ความเป็นมาของสามัคคีเภทคำฉันท์
- ✦ ประวัติผู้แต่ง
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เรื่องย่อ
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของสามัคคีเภทคำฉันท์

๘๓

๘๔

๘๔

๘๕

๙๒

๙๓

๑๐๔

หน่วยการเรียนรู้ที่

ไตรภูมิพระร่วง ตอนมนุสสภูมิ

- ✦ ความเป็นมาของไตรภูมิพระร่วง ตอนมนุสสภูมิ
- ✦ ประวัติผู้แต่ง
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เรื่องย่อ
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของไตรภูมิพระร่วง ตอนมนุสสภูมิ

๑๑๒

๑๑๓

๑๑๔

๑๑๕

๑๑๕

๑๑๖

๑๑๙

หน่วยการเรียนรู้ที่

ขัตติยพันธกรณี

- ✦ ความเป็นมาของขัตติยพันธกรณี
- ✦ ประวัติผู้แต่ง
- ✦ ลักษณะคำประพันธ์
- ✦ เนื้อหา
- ✦ วิเคราะห์คุณค่าของขัตติยพันธกรณี

๑๒๔

๑๒๕

๑๒๖

๑๒๙

๑๓๑

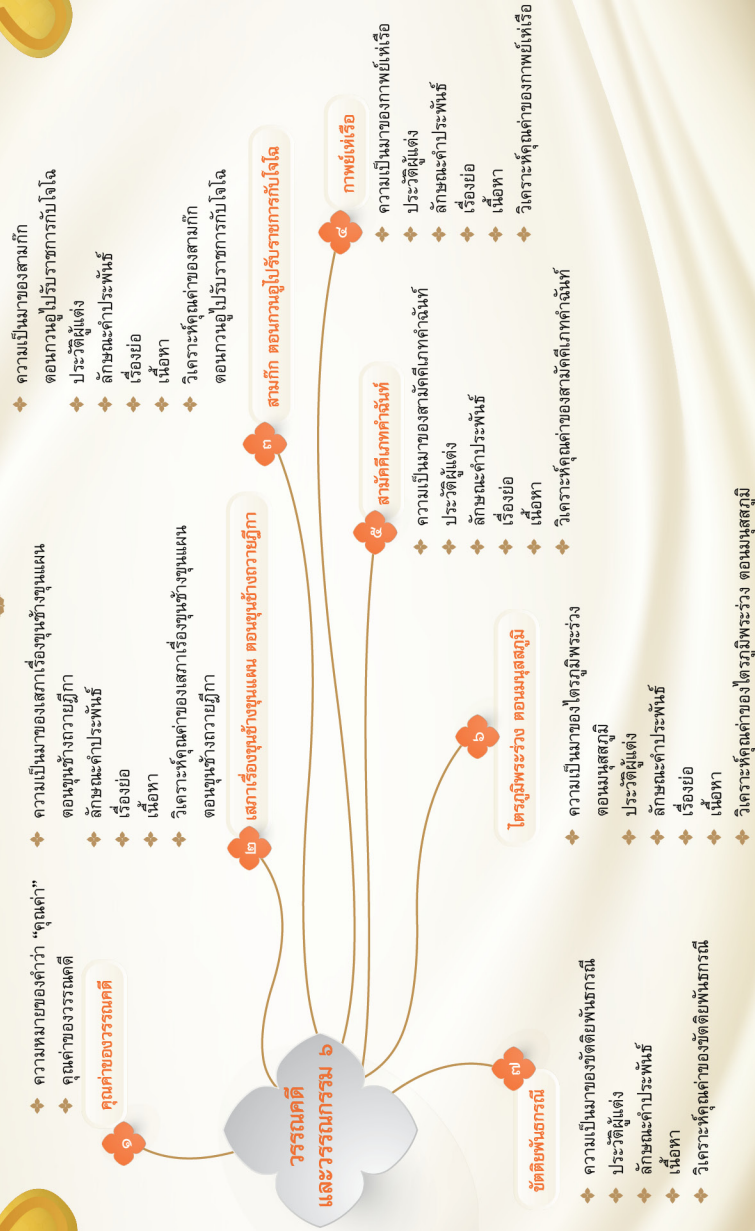
๑๓๖

บรรณานุกรม

๑๔๒

แผนภาพแสดงสาระการเรียนรู้

หน่วยการเรียนรู้ที่ ๑

คุณค่าของวรรณคดี

สาระที่ ๕ วรรณคดีและวรรณกรรม
มาตรฐาน ท ๕.๑ เข้าใจและแสดงความคิดเห็น
วิจารณ์วรรณคดีและวรรณกรรมไทยอย่างเห็นคุณค่า
และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง

- ตัวชี้วัด**
- วิเคราะห์และวิจารณ์วรรณคดีและวรรณกรรมตามหลักการวิจารณ์เบื้องต้น (ม.๔-๖/๑)
 - วิเคราะห์ลักษณะเด่นของวรรณคดี เชื่อมโยงกับการเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของสังคมในอดีต (ม.๔-๖/๒)
 - วิเคราะห์และประเมินคุณค่าด้านวรรณศิลป์ของวรรณคดีและวรรณกรรมในฐานะที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ (ม.๔-๖/๓)
 - สังเคราะห์ข้อคิดจากวรรณคดีและวรรณกรรมเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง (ม.๔-๖/๔)

แนวคิด

คุณค่าของวรรณคดี คือสิ่งอันเป็นประโยชน์หรือมีค่าในวรรณคดีเรื่องหนึ่งๆ คุณค่าด้านอารมณ์และคุณค่าด้านความรู้ ถือเป็นคุณค่าประการสำคัญที่ผู้เสพวรรณคดีจะได้รับจากการอ่านหรือการฟังวรรณคดีเรื่องนั้นๆ

- สาระการเรียนรู้**
- ความหมายของคำว่า "คุณค่า"
 - คุณค่าของวรรณคดี

ความหมายของคำว่า “คุณค่า”

คำว่า “คุณค่า” ตามความหมายในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ หมายถึง “สิ่งที่มีประโยชน์หรือมีมูลค่าสูง” ซึ่งใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า “ค่า” ดังที่พจนานุกรมฉบับเดียวกันได้ให้ความหมายไว้ว่า

“ค่า น. มูลค่าหรือราคาของสิ่งใดๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ที่มีประโยชน์ในทางใช้สอย แลกเปลี่ยน หรือทางจิตใจเป็นต้น บางอย่างก็ประเมินเป็นเงินได้ บางอย่างก็ประเมินเป็นเงินไม่ได้ เช่น ทองคำเป็นของมีค่า เวลา มีค่ามาก”

จากความหมายของคำว่า “ค่า” จะเห็นได้ว่าสัมพันธ์กับความหมายของคำว่า “คุณค่า” อย่างชัดเจน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า “คุณค่า” คือ สิ่งที่มีประโยชน์ มีมูลค่าสูง หรือมีค่า

คุณค่าของวรรณคดี

ประเด็นเรื่องคุณค่าของวรรณคดีนี้สามารถพิจารณาได้หลายลักษณะ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะลักษณะแห่งคุณค่าของวรรณคดีที่มีต่อผู้เสพหรือผู้อ่าน

คุณค่าของวรรณคดีที่มีต่อผู้เสพหรือผู้อ่าน หมายถึง สิ่งอันเป็นประโยชน์หรือมีค่าที่ผู้เสพหรือผู้อ่านวรรณคดีเรื่องหนึ่งๆ จะได้รับ ซึ่งมี ๒ ประการสำคัญ คือ คุณค่าด้านอารมณ์ และคุณค่าด้านความรู้

คุณค่าด้านอารมณ์

คุณค่าด้านอารมณ์ที่ปรากฏอย่างเด่นชัด คือ ความสำเร็จอารมณ์ที่จะได้รับการอ่านวรรณคดีเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะการอ่านวรรณคดีแนวบันเทิงคดี ความสำเร็จอารมณ์ที่มักจะต้องได้รับคือความรู้สึกสนุกสนาน เพลิดเพลิน ซึ่งเป็นการช่วยผ่อนคลายความรู้สึกตึงเครียดในชีวิตประจำวันของมนุษย์ โดยเฉพาะสังคมไทยในอดีตที่มีสื่อสร้างความบันเทิงจำนวนน้อย การอ่านหรือเสพวรรณคดีจึงเป็นช่องทางที่สำคัญยิ่งในการผ่อนคลายความตึงเครียด ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือบทละครเรื่องระเด่นลันได กวีได้สร้างสรรค์องค์ประกอบหลายส่วนที่เป็นการล้อบทละครเรื่องอิเหนา ทำให้ผู้อ่านรู้สึกขบขันได้เป็นอย่างดี

❀ ตัวอย่างบทประพันธ์ในบทละครเรื่องระเด่นลันได ❀

มาจะกล่าวบทไป

เสวยราชย์องค์เดียวเที่ยวร่ำภา

อยู่ปราสาทเสาคอดยอดดวน

มีทหารทอนเท้าเฝ้าเฝ้าเฝ้า

ถึงระเด่นลันไดอนาถา

ตามตลาดเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์

กำแพงแก้วแล้วลั่นด้วยเรียวหนาม

คอยปราบปรามประจามิตรที่คิดร้าย

ฯ ๔ คำ ฯ

ในวรรณคดีแต่ละเรื่อง ผู้อ่านจะได้สัมผัสถึงอารมณ์ความรู้สึกที่หลากหลายของผู้แต่งหรือตัวละคร ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์รัก ดีใจ พอใจ โศก กลัว โกรธ หรือเกลียด ซึ่งสามารถเป็นประสบการณ์ทางอารมณ์ของผู้อ่านได้ อันจะส่งผลให้สามารถเข้าถึงหรือเข้าใจอารมณ์ของผู้อื่นได้ง่าย แม้ว่าจะไม่ได้ประสบการณ์หรือความรู้สึกนั้นๆ ด้วยตนเอง และอาจนำไปสู่การรู้จักควบคุมอารมณ์ของตนหรือพัฒนาไปสู่การยกระดับจิตใจได้ด้วย

วรรณคดีและวรรณกรรม ๖

นอกจากนี้การที่ผู้อ่านวรรณคดีเกิดความรู้สึกซาบซึ้งในศิลปะทางภาษาที่ใช้ถ่ายทอดเนื้อหา ก็ถือได้ว่าเป็นคุณค่าด้านอารมณ์อีกประการหนึ่ง เพราะแสดงถึงระดับอารมณ์ความรู้สึกที่มีความประณีต ละเอียดย่อน หรือคล้าย “ความหยาบกระดังง์” ลง อันเป็นเป้าหมายที่สำคัญประการหนึ่งของงานศิลปะ

คุณค่าด้านความรู้

คุณค่าด้านความรู้ เป็นคุณค่าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของวรรณคดี โดยเฉพาะวรรณคดีแนวสารคดีที่มุ่งให้ความรู้หรือข้อคิดเห็นเป็นหลัก แต่กระนั้นมิได้หมายความว่าวรรณคดีแนวบັນเทิงคดีจะไม่ปรากฏความรู้ใดๆ วรรณคดีแนวบັນเทิงคดีบางเรื่องอาจให้ความรู้ที่ลึกซึ้งและกว้างขวางกว่าวรรณคดีแนวสารคดีก็ได้ ความรู้ที่ผู้อ่านจะได้รับจากการอ่านวรรณคดีมีหลายประการ อาจเป็นความรู้ที่ปรากฏอย่างตรงไปตรงมา หรือเป็นความรู้ที่แฝงอยู่ในเนื้อหาซึ่งต้องอาศัยการวิเคราะห์วิจารณ์ ดังจะได้ยกตัวอย่างต่อไปนี้

ความรู้เกี่ยวกับสภาพสังคม วิถีชีวิต ค่านิยม ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมต่าง ๆ เช่น เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏเนื้อหาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการโกนจุกในบทประพันธ์ที่ว่า

ทองประศรีดีใจไล่ฤกษ์ยาม
จะโกนจุกสุกดิบขึ้นลิบคำ

ได้สิบสามปีแล้วหลานแก้วกู
แกทำน้ายาเงินตมดินหมู

ความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอน ซึ่งจะเป็นแนวทางในการนำไปประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสุขสวัสดิ์ต่อตนเองและผู้อื่น เช่น มงคลสูตรคำฉันท์ กล่าวถึงมงคลหรือธรรมที่จะนำมาซึ่งความเจริญ ๓๘ ประการ มีการไม่คบคนพาลเป็นอาทิ

อเสวนา จ พาลาน์
ปฐา จ ปุชนียาน์
หนึ่งคือ บ่ คบพาล
หนึ่งคบกะบัณฑิต
หนึ่งกราบและบูชา
ข้อนี้แหละมงคล

ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ
เพราะจะพาประพฤติผิด
เพราะจะพาประสบผล
อภิบุชนียฺชน
อดิเรกอุตมตี

วรรณคดีและวรรณกรรม ๖

ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เช่น ยวนพ่ายโคลงฉันท์ มีเนื้อหาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการเสด็จพระราชสมภพของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งไม่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ฉบับอื่น

...
แกลงปางปิ่นภูบาล บิดุราษ
ยงยโสธรคล้อย คลีพล
แกลงปางพระมาตรไท้ สภพ ท่านนา
แดนดิลพระอุทัย ท่งกว้าง
แกลงปางเกลื่อนพลรบ เรื่องเดช
เอามิ่งเมืองได้จ้าง แงंबर

ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยา เช่น กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ปรากฏเนื้อหาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสัตว์ป่า

ฝูงฟานผ่านเถื่อนถ้อง เดินเปิบรื่องก้องพงไพร
เที่ยวกินถิ่นฐานไต่ มีน้ำหญาอาหารเนา
ฝูงฟานผ่านเถื่อนถ้อง แถวไศล
เดินเปิบรื่องก้องพงไพร เกลื่อนกลุ่ม
เที่ยวกินถิ่นฐานไต่ แดนโป่ง
มีหญ้าน้ำพงผู้่ม ป่ายเข้านอนเนา

ความรู้เกี่ยวกับศิลปะการประพันธ์หรือวรรณศิลป์ของไทย เช่น จินตามณีฉบับพระโหราธิบดี มีเนื้อหาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการประพันธ์ร้อยกรอง

ให้ปลายบทเอกนั้น มาพัด
ห้าที่บทสองวจน์ ชอบพร้อง
บทสามดูจเดียวทัด ในที่ เบญจนา
ปลายแห่งบทสองต้อง ที่ห้าบทหลัง

วรรณคดีทุกเรื่องล้วนมีคุณค่าในตัวเอง ผู้อ่านจึงควรพิจารณาให้ถี่ถ้วนเพื่อให้เห็นคุณค่าในทุกแง่มุม

❁ สรุปสาระสำคัญ ❁

คุณค่า หมายถึง สิ่งที่มีประโยชน์ มีมูลค่าสูง หรือมีค่า ซึ่งมีนัยสื่อถึงการได้รับการประเมินค่าแล้ว ในการอ่านหรือฟังวรรณคดี ผู้อ่านหรือผู้ฟังมักจะได้รับคุณค่าที่สำคัญ ๒ ประการ คือ คุณค่าด้าน อารมณ์ และคุณค่าด้านความรู้

คุณค่าด้านอารมณ์ คือการได้รับความบันเทิงหรือความสำเร็จอารมณ์ ซึ่งจะช่วยผ่อนคลาย ความตึงเครียด ทำให้รู้เท่าทันอารมณ์ หรืออาจนำไปสู่การยกระดับจิตใจ ส่วนคุณค่าด้านความรู้ คือ การได้รับความรู้เรื่องต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปประยุกต์ใช้

❁ กิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ❁

- ๑ นักเรียนคิดว่าหนังสือการ์ตูนและนิตยสารแฟชั่นมีคุณค่าหรือไม่ เพราะเหตุใด
- ๒ พิจารณาคำประพันธ์ต่อไปนี้ แล้วอธิบายคุณค่าด้านอารมณ์และคุณค่าด้านความรู้

ถึงเกร็ดย่านบ้านมอญแต่ก่อนเก่า
เตี้ยน้มนมอญถอนไรจุกเหมือนตุ๊กตา
ไอ้สามัญผ่นแปรไม่แท้เที่ยง
นี่หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ

ผู้หญิงเกล้ามวยงามตามภาษา
ทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนชาวไทย
เหมือนอย่างเยี่ยงชายหญิงทั้งวิสัย
ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าพึงคิด

(นิราศภูเขาทอง : สุนทรภู่)

- ๓ นักเรียนคิดว่าการศึกษาประเด็น “คุณค่าของวรรณคดี” มีประโยชน์ต่อการอ่านหรือฟังวรรณคดี อย่างไร

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

สาระที่ ๑ การอ่าน

มาตรฐาน ท ๑.๑ ใช้กระบวนการอ่านสร้าง ความรู้และความคิดเพื่อนำไปใช้ตัดสินใจ แก้ปัญหา ในการดำเนินชีวิต และมีนิสัยรักการอ่าน

ตัวชี้วัด

อ่านออกเสียงบทร้อยแก้วและบทร้อยกรองได้ อย่างถูกต้อง ไพเราะ และเหมาะสมกับเรื่องที่อ่าน (ม.๔-๖/๑)

สาระที่ ๕ วรรณคดีและวรรณกรรม

มาตรฐาน ท ๕.๑ เข้าใจและแสดงความคิดเห็น วิเคราะห์วรรณคดีและวรรณกรรมไทยอย่างเห็นคุณค่า และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง

ตัวชี้วัด

- ๑ วิเคราะห์และวิจารณ์วรรณคดีและวรรณกรรม ตามหลักการวิจารณ์เบื้องต้น (ม.๔-๖/๑)
- ๒ วิเคราะห์ลักษณะเด่นของวรรณคดี เชื่อมโยงกับ การเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของ สังคมในอดีต (ม.๔-๖/๒)

- ๓ วิเคราะห์และประเมินคุณค่าด้านวรรณศิลป์ของ วรรณคดีและวรรณกรรมในฐานะที่เป็นมรดกทาง วัฒนธรรมของชาติ (ม.๔-๖/๓)
- ๔ สังเคราะห์ข้อคิดจากวรรณคดีและวรรณกรรม เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง (ม.๔-๖/๔)

แนวคิด

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ แม้จะไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่ก็สันนิษฐานได้ว่าเป็นผู้ที่มีฝีมือยิ่ง เพราะแต่งได้ดี- เด่นทั้งในด้านเนื้อหาและภาษา สมดังที่วรรณคดีสโมสร ยกย่องว่าเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุด- วชิรญาณเป็นวรรณคดีที่แต่งดีอันควรแก่การเป็น แบบอย่างเรื่องหนึ่ง

สาระการเรียนรู้

- ๑ ความเป็นมาของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา
- ๒ ลักษณะคำประพันธ์
- ๓ เรื่องย่อ
- ๔ เนื้อหา
- ๕ วิเคราะห์คุณค่าของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

ความเป็นมาของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

“ขุนช้างขุนแผน” เป็นเรื่องเล่าที่เชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริงในสมัยอยุธยาตอนต้น ช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จากนั้นเล่าสืบต่อกันมาด้วยการแต่งเติมเสริมต่อเรื่องราวอย่างนิยายจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้รูปแบบการเล่าเรื่องขุนช้างขุนแผนที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายคือกลอนเสภา

ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมกวีเพื่อแต่งต่อเติมเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนที่มีอยู่ขึ้นเป็นฉบับหลวง เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ตอนขุนช้างขออนางพิมและตอนขุนช้างตามนางวันทอง สุนทรภู่แต่งตอนกำเนิดพลายงามและพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บางตอน เช่น ตอนนางวันทองทะเลาะกับลาวทอง ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเข้าห้องนางแก้วกิริยา ในขณะเดียวกันนี้ นอกราชสำนักก็มีกวีเชลยศักดิ์แต่งและขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกันโดยทั่วไป

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ โรงพิมพ์หมอสมิธ ได้นำเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหลวงมาพิมพ์จำหน่ายเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๕ การพิมพ์ครั้งนี้ปรากฏว่ามีข้อบกพร่องมาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ร่วมกันทรงชำระสอบทานต้นฉบับบทเสภาฉบับหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ฉบับเชลยศักดิ์ และฉบับอื่นที่มีมาก่อนหน้า โดยทรงเลือกแต่สำนวนที่พิจารณาแล้วเห็นว่าแต่งดีมาเรียบเรียงเข้าไว้ด้วยกัน ตั้งแต่เริ่มเรื่องจนถึงตอนพลายชุมพลปราบเถรवाद จากนั้นทรงจัดพิมพ์เป็นฉบับสมบูรณ์ของหอพระสมุดวชิรญาณ ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ หนึ่งตอนที่คัดเลือกมาให้เรียนในชั้นนี้ก็เป็นฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งไม่ปรากฏนามผู้แต่ง

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นวรรณคดีที่แต่งดีควรเป็นแบบอย่างเรื่องหนึ่ง

ลักษณะคำประพันธ์

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา นี้ แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกลอนเสภาที่ใช้สำหรับขับเป็นทำนอง และใช้รับขับเป็นจังหวะ

กลอนเสปามีลักษณะคล้ายกลอนแปด กลอนเสภา ๑ บท จะมี ๒ บาท แต่ละบาทมี ๒ วรรค จำนวนคำในแต่ละวรรค ส่วนใหญ่มีได้ตั้งแต่ ๖-๑๐ คำ ซึ่งมีการส่งและรับสัมผัสดังนี้

๑ คำสุดท้ายของวรรคที่ ๑ ในบาทแรก (วรรคดับ) สัมผัสกับคำที่ ๑ ๒ ๓ ๔ หรือ ๕ ของวรรคที่ ๒ ในบาทเดียวกัน (วรรครับ) แต่นิยมสัมผัสกับคำที่ ๓	๓ คำสุดท้ายของวรรคที่ ๑ ในบาทที่ ๒ สัมผัสกับคำที่ ๑ ๒ ๓ ๔ หรือ ๕ ของวรรคที่ ๒ ในบาทเดียวกัน (วรรคส่ง) แต่นิยมสัมผัสกับคำที่ ๓
๒ คำสุดท้ายของวรรคที่ ๒ ในบาทแรก สัมผัสกับคำสุดท้ายของวรรคที่ ๑ ในบาทที่ ๒ (วรรครอง)	๔ คำสุดท้ายของวรรคที่ ๒ ในบาทที่ ๒ ส่งสัมผัสไปยังคำสุดท้ายของวรรคที่ ๒ ในบาทแรกของบทถัดไป

ตัวอย่างกลอนเสภา

เพราะกูแพ้ความจมีนไวย
พ่อลูกแม่ลูกถูกทำนอง
อ้ายพ่อไปเชียงใหม่มีชัยมา
อ้ายลูกเป็นหมื่นไวยทำไมมี

มันจึงเหิมใจทำจองทอง
ถึงสองครั้งแล้วเป็นแต่เช่นนี้
ตั้งตัวตั้งพญาราชสีห์
เห็นกูนี้คนผิดติดโทษทัณฑ์

เรื่องย่อ

(ก่อนตอนขุนช้างถวายฎีกา)

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงนางพิมพิลาไลย พลายแก้ว และขุนช้าง เป็นเพื่อนเล่นกันมาตั้งแต่เด็ก ครั้นโตขึ้นทั้งพลายแก้วและขุนช้างต่างก็หลงรักนางพิม แต่นางพิมพึงใจพลายแก้วมากกว่า ขณะที่พลายแก้วบวชเป็นสามเณรอยู่ได้แอบรักและแอบมีความสัมพันธ์กับนางพิม ส่วนขุนช้างซึ่งร่ำรวยแต่มีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ได้ใช้อิทธิพลและเงินทองจูงใจนางศรีประจันต์ผู้เป็นมารดาของนางพิมเพื่อหวังจะให้ยกลูกสาวให้นางพิมรีบส่งข่าวให้พลายแก้วซึ่งยกขันหมากมาสู่ขอตนก่อนขุนช้าง พลายแก้วจึงลาสิกขาและให้นางทองประศรีผู้เป็นมารดาไปสู่ขอนางพิม ทั้งสองจึงได้แต่งงานกัน แต่อยู่ด้วยกันได้เพียง ๒ วัน พลายแก้วก็ต้องนำทัพไปทำศึกเชียงใหม่ตามรับสั่งของสมเด็จพระพันวษาภษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ต่อมานางพิมได้ล้มป่วยจนขรวัตจู่แห่งวัดป่าเลไลยก์ให้เปลี่ยนชื่อเป็น “วันทอง” เพื่อแก้เคล็ด ระหว่างนี้ขุนช้างได้ออกอุบายหลอกว่าพลายแก้วตายในสนามรบและจะถูกริบราชบาตร นางศรีประจันต์จึงบังคับให้นางวันทองแต่งงานกับขุนช้างเพื่อจะได้พ้นราชภัย นางวันทองจำต้องยอมแต่งงานกับขุนช้าง แต่ไม่เชื่อว่าพลายแก้วตายแล้ว จึงยังไม่ยอมร่วมหอกับขุนช้างเพื่อรอพลายแก้วกลับมา

เมื่อพลายแก้วชนะศึก ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนแผนแสนสะท้าน ตำแหน่งนายด่านกาญจนบุรี ได้พาลาวทองซึ่งเป็นหญิงที่ได้เป็นภรรยา ระหว่างไปทำศึกมารับนางวันทองไปอยู่ด้วยกัน นางวันทองโกรธและทะเลาะวิวาทกับนางลาวทอง ทำให้ขุนแผนไม่พอใจจึงพานางลาวทองไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี ทิ้งให้นางวันทองต้องตกเป็นภรรยาของขุนช้างด้วยความจำใจ

ต่อมาสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ขุนช้างและขุนแผนเข้ามารับการฝึกราชการที่กรุงศรีอยุธยา ครั้งหนึ่งขุนแผนได้ฝากเวรไว้กับขุนช้างเพื่อเดินทางกลับไปเยี่ยมนางลาวทองที่กำลังป่วย ขุนช้างสบโอกาสจึงทูลฟ้องสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนหนีเวร สมเด็จพระพันวษาก็จึงมีรับสั่งให้นำตัวนางลาวทองเข้ามาเป็นคนสะตึง (ช่างบัก) อยู่ในวัง ห้ามขุนแผนเข้าเฝ้าและไม่ให้ทั้งสองคนได้พบกัน

ขุนแผนออกตระเวนด่านอยู่ชายแดน คิดหาของวิเศษ ๓ สิ่ง ได้แก่ ดาบฟ้าฟื้น กุมารทอง และม้าสีหมอก สำหรับใช้ในการชิงตัวนางวันทอง และแก้แค้นขุนช้าง เมื่อขุนแผนได้ของวิเศษตามที่ต้องการแล้ว ก็ลอบขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อพานางวันทองไปอยู่ด้วย และได้นางแก้วกิริยาซึ่งบิดาคือพระยาสุโขทัยได้นำมาขุดดอกไว้กับขุนช้างเป็นภรรยาอีกคนหนึ่ง นางวันทองไม่สามารถขัดขืนได้จึงต้องยอมไปด้วย ขุนช้างถวายฎีกา ร้องทุกข์ สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้จมีนศรีและจมีนไวยติดตามจับตัวขุนแผนมาให้ได้ ขุนแผนพานางวันทองหนีไปอยู่ในป่าจนนาง

ตั้งครรภ์ใกล้คลอดจึงไปหาพระพิจิตรเพื่อให้พาเข้ามอบตัว เมื่อสมเด็จพระพันวษาทรงได้สวนความได้ตัดสินใจให้ขุนแผนเป็นผู้ไถ่นางวันทองคืน ส่วนขุนช้างถูกปรับไหม

ขุนแผนอยู่กับนางวันทองและนางแก้วกิริยาไต่ระยะหนึ่งก็คิดถึงนางลาวทอง จึงทูลขอพระราชทานนางลาวทองคืน สมเด็จพระพันวษาก็จึงมีรับสั่งให้จำคุกขุนแผน ขณะนางวันทองเดินทางไปเยี่ยมขุนแผน ขุนช้างสบโอกาสลักพาตัวนางคืนกลับไป นางวันทองอยู่กับขุนช้างจนคลอดบุตรชื่อว่า “พลายงาม” ขุนช้างรู้ว่าพลายงามไม่ใช่ลูกของตนจึงลงไปฆ่า แต่ผีพรายของขุนแผนช่วยไว้ได้ นางวันทองจึงให้พลายงามไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี

เมื่อพลายงามโตขึ้นได้ถวายตัวเข้ารับราชการ ต่อมาได้อาสาหน้าทัพไปรบเชียงใหม่พร้อมกับบิดาจนชนะศึก ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น “จมีนไวยวรนาถ” ตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็กฝ่ายขวา และได้รับพระราชทานนางสร้อยฟ้าให้เป็นภรรยาด้วย ส่วนขุนแผนได้บรรดาศักดิ์ที่ “พระสุรินทรรักษ์” ตำแหน่งเจ้าเมืองกาญจนบุรี เมื่อถึงวันงานแต่งงานของจมีนไวย ขุนช้างได้มาร่วมงานและเมาละเวด ทำให้ถูกขอมจนสลบ ขุนช้างจึงถวายฎีกากล่าวโทษจมีนไวย สมเด็จพระพันวษาทรงได้สวนความและให้ดำเนินาพิสูจน์ จมีนไวยเป็นฝ่ายชนะ จึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิตขุนช้าง แต่นางวันทองขอร้องให้จมีนไวยทูลขอพระราชทานอภัยโทษไว้ชีวิต ขุนช้าง

(ตอนขุนช้างถวายฎีกา)

ต่อมาจมีนไวยคิดถึงมารดาและต้องการให้กลับมาอยู่พร้อมหน้ากัน จึงลอบขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อพานางวันทองมาอยู่ด้วย ภายหลังเกรงว่าขุนช้างจะเอาผิดจึงแสร้งบอกว่าตนป่วยหนักอยากให้มารดามาอยู่ด้วยสักพัก แต่ขุนช้างก็ถวายฎีกาเอาโทษจมีนไวย สมเด็จพระพันวษาจึงทรงเรียกทั้งขุนช้าง จมีนไวย นางวันทอง และขุนแผน มาไต่สวนความ และทรงถามนางวันทองว่าจะสมัครใจอยู่กับใคร นางวันทองไม่สามารถตัดสินใจได้ สมเด็จพระพันวษาก็จึงมีรับสั่งให้นำตัวนางวันทองไปประหารชีวิต

เนื้อหา

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

● จะกล่าวถึงโฉมเจ้าพละยาม
กลับมาอยู่บ้านสำราญครัน
พร้อมญาติชาตอยู่แต่มารดา
ไฉ่ว่าแม่วันทองช่างหมองนวล
เออเนื่อเคราะห์กรรมมานำผิด
ฝ่ายพ่อมีบุญเป็นขุนนาง
รูปร่างวิปริตผิดกว่าคน
ทั้งใจคอชั่วโหดโหดไร
วันนั้นแพ้ภูเมื่อดำน้ำ
แสนแค้นด้วยมารดาอย่าปราณี
แค้นแม่จำจะแก้ให้หายแค้น
หมายจิตคิดจะให้มันบรรลย
อย่าเลยจะรับแม่กลับมา
พรากให้พ้นคนอุปาทาชั่วอัปรีช
อึดอึดฮึดฮึดด้วยขัดใจ
เข้าห้องหวนละห้อยคอยเวลา
เจียบสัตว์จับตบทวิบาท
น้ำค้ำตกกระเซ็นเย็นเยือกใจ
ไต่ย็นเสียงฆ้องย่าประจำวัง
คะเนนับย่ำยามได้สามครา
ฟ้าขาวดาวเด่นดวงสว่าง
จึงเช่นเหล่าข้าวปลาให้พรายกิน
ลงยันต์ราชะเอาปะออก
เป่ามนตร์เบื่องบนชอุ่มมัว
จับดาบเคยปราบณรงค์รบ
ลงจากเรือนไปมิได้ช้า

เมื่อเป็นความชนะขุนช้างนั้น
เกษมสันต์สองสมภิมย์ยวน
นึกนึกตรึกตราละห้อยหวน
ไม่สมควรเคียงคู่กับขุนช้าง
น่ายามมิตรหมองใจไม่หายหมาง
แต่แม่ไปแนบข้างคนจัญไร
ทรพลอัปรีชไม่ตีได้
ช่างไปหลงรักใครได้เป็นดี
ก็กริ้วซ้ำจะฆ่าให้เป็นผี
ให้ไปขอชีวีขุนช้างไว้
ไม่ทดแทนอ้ายขุนช้างบ้างไม่ได้
ไม่สมใจจำเพาะเคราะห์มันดี
ให้อยู่ด้วยบิดาเกษมศรี
ยิ่งคิดก็ยิ่งมีความโกรธา
เมื่อไรจะวันจะลับหล้า
จวนสุริยาเลี้ยวลับเมรุไกร
ดาวดาศเดือนสว่างกระจ่างไข
สังัดเสียงคนใครไม่พูดจา
ลอยลมล่องดังถึงเคหา
ดูเวลาปลอดห่วงทักทิน
จันทร์กระจ่างทรงกลมดนมขลิ้น
เสกขมื่นว่านยาเข้าทาตัว
หยิบยกมวงคลขึ้นใส่หัว
พรายยั่วยวนใจให้เคลคลา
เสร็จครบบบริกรรมพระคาถา
รับมาถึงบ้านขุนช้างพลัน ฯ

● เห็นคนนอนล่อมอ้อมเป็นวง
 กองไฟสว่างดังกลางวัน
 จึงร้ายมนตราหาสะกด
 ภูตพรายนายขุนช้างวาววิ้งพรู
 ทั้งชายหญิงง่วงมลัมหลับ
 จีบลาคาไฟมันไหลเลอะ
 ใช้พรายถอดกลอนกลอนลิ้ม
 อย่างเท่าก้าวไปในทันที
 มีแต่หลับเพื่อยมะเมอฝัน
 ผู้คนเจียบสำเนียงเสียงแต่กรน
 จุดเทียนสะกดข้าวสารปราย
 สะเดาะดาลบานเปิดหน้าต่างกาง
 หอมหวานอวลอบบุปผชาติ
 เรณูฟุ้งร่อนขจรใจ
 ข้าไทนอนหลับหงายทับกัน
 กระจกจากหลากสลับวับแววมวาม
 ม่านมู่ลี่มีฉากประจักษ์กัน
 ชมพลงอย่างเยื้องช้าเลื่องมา
 นิ่งนอนอยู่บนเตียงเคียงขุนช้าง
 เจ็บใจดังหัวใจจะพังพอง
 จะใคร่ถิษขุนช้างที่กลางตัว
 พลงนึ่งลงนอบนบภิวันท์
 โอ้แม่เจ้าประคุณของลูกเอ๋ย
 เวรกรรมนำไปไม่รั้งรอ
 มันไปจุดมารดาเอามาไว้
 ที่ทำแค้นกูจะแทนให้ทันตา
 เป่าลงด้วยพระเวทวิทยา
 ดาบใส่ผักไว้ไม่เคลื่อนคลาย
 ● ครานั้นจึงโถมเจ้าวันทอง
 ตื่นพลงทางช้าเลื่องนัยน์ตามา

ประตูลั่นม่นคงขอบรั้วกัน
 หมายถึงศัตรูตรงมาหน้าประตู
 เสื่อมหมดอาถรรพณ์ที่ฝังอยู่
 คนผู้ในบ้านก็ชานเซอะ
 นอนทับคว่ำหงายกายกันเประ
 โงกเงอะงุงงมไม่สมประดี
 รอยทิ่มถอดหลุดไปจากที่
 มิได้มีใครทักแต่สักคน
 ทั้งไฟกองป้องกันทุกแห่งหน
 มาจนถึงเรือนเจ้าขุนช้าง
 ภูตพรายโดดเรือนสะเทือนผาง
 อย่างเท่าก้าวขึ้นร้านดอกไม้
 เบิกบานก้านกลาดกิ่งไสว
 อย่างเท่าก้าวไปไม่โครมคราม
 สะเดาะกลอนกลอนถึงชั้นสาม
 อร่ามแสงโคมแก้วแววจับตา
 อัฒจันทร์เครื่องแก้วก็หนักหนา
 เปิดมุ้งเห็นหน้าแม่วันทอง
 มันแนบข้างกอดกลมประสมสอง
 ขยับจ้องดาบง่าอยากฆ่าฟัน
 นึกกลัวจะถูกแม่วันทองนั้น
 สะอื้นอื้นอกแค้นน้ำตาคลอ
 ไม่ควรเลยจะพรากจากคุณพ่อ
 มิพพที่จะต้องพรากก็จากมา
 อ้ายหัวไสขมเหงไม่เกรงหน้า
 ขอขมาแม่แล้วก็ขับพราย
 มารดากี่พันตื่นโดยง่าย
 วันทองรู้สึกกายก็ลืมหดา ฯ
 ต้องมนต์มัวหมองเป็นหนักหนา
 เห็นลูกยานันยืนอยู่ริมเตียง

สำคัญคิดว่าผู้ร้ายให้หนักแล้ว
 ขวนขวายหลบหลมาหมอบเมี่ยง
 อะไรแม่แฮร์รองทั้งห้องนอน
 จะร้องไห้อะใจผู้ร้ายมา
 ● ครานั้นวันทองผ่องใสภา
 ลูกออกมาพลันด้วยทันใด
 วันทองประคองสอดกอดลูกรัก
 เจ้ามาไยปานนี้ลูกอา
 ใส่ดาลบ้านช่องกองไฟรอบ
 อาจองทะนงตัวไม่กลัวภัย
 ขุนช้างตื่นขึ้นมิเป็นการ
 จะเกิดผิดแม้คิดคะเนิงเกรง
 มีธุระสิ่งไรในใจเจ้า
 มิควรทำเจ้าอย่าทำให้รำคาญ
 ● จมื่นไวยสารภาพกราบบาหา
 รักตัวกลัวผิดแต่คิดไป
 ทุกวันนี้ลูกชายสบายยศ
 มีบ่าวไพร่ใช้สอยทั้งเงินทอง
 ยังขาดแต่แม่คุณไม่แลเห็น
 ขอนี้ที่ทุกข์ยังเพิ่มพูน
 ลูกมาหมายว่าจะมารับ
 แม้จะบังเกิดเหตุเภทพาล
 มาอยู่ไยกับไ้อหินชาติ
 ดังทองคำทำเลียมปากกะลา
 เหมือนแมลงวันว่อนเกล้าที่เนาชั่ว
 ดอกมะเดื่อฤาจะเจือดอกพะยอม
 แม่เลี้ยงลูกมาถึงเจ็ดขวบ
 จะคิดถึงลูกบ้างฤาอย่างไร
 ถ้าคิดเห็นเอ็นดูว่าลูกเต้า
 ให้ลูกคลายอารมณ์ได้ขมขย

กอดผัวร้องดินจนสิ้นเสียง
 พระหมื่นไวยเข้าเคียงห้ามมารดา
 ลูกอ่อนรำคาญใจจึงมาหา
 สนทนาด้วยลูกอย่าตกใจ ฯ
 ครั้นรู้ว่าลูกยาหากกลัวไม่
 พระหมื่นไวยเข้ากอดเออาพาหา
 ขบพิกตร้องไห้ไม่เียงหน้า
 เขารักษาอยู่ทุกแห่งตำแหน่งใน
 พ่อช่างลอบเข้ามาจะไรได้
 นี่พ่อใช้ฤาว่าเจ้ามาเอง
 เขาจะรุกรานพาลข่มเหง
 ฉวยสบเพลงพาลดพล้ามิเป็นการ
 พ่อจงเล่าแก่แม่แล้วกลับบ้าน
 อย่าหาญเหมือนพ่อนักคะนองใจ ฯ
 ลูกมาผิดจริงหาเถียงไม่
 ก็หักใจเพราะรักแม่วันทอง
 พร้อมหมดเมียมิ่งก็มีสอง
 พี่น้องข้างพ่อก็บริบูรณ์
 เป็นอยู่ก็เหมือนตายไปหายสูญ
 ถ้าพร้อมมูลแม่ด้วยจะสำราญ
 เชิญแม่วันทองกลับคืนไปบ้าน
 ประการใดก็ตามแต่เวรา
 แสนอุบาทว์ใจจิตริษยา
 หน้าตาเหมือนมินหม่อมอม
 มาเกลือกกลั้วปทุมมาลัยที่หวานหอม
 ว่านักแม่จะตรอมระกำใจ
 เคาระห์ประจบจากแม่หาเห็นไม่
 ฤาหาไม่ใจแม่ไม่คิดเลย
 แม่ทูนเกล้าไปเรือนอย่าเชื่อนเฉย
 เหมือนเมื่อครั้งแม่เคยเลี้ยงลูกมา ฯ

● ครานั้นจึงโฉมเจ้าวันทอง
 พ้อพลาวยามทรมาสวาทิของแม่อา
 ไซ้จะอึมเิบอาบด้วยเงินทอง
 ทั้งผู้คนข้างม้าแลข้าไท
 ทุกวันนี้ไซ้แม่จะผาสุก
 ต้องจำจนทนมกรรมที่ติดตาม
 เมื่อพ่อเจ้าเข้าคุกแม่ท้องแก่
 ถึงพ่อเจ้าเล่าไม่รู้ว่ามีดี
 เมื่อพ่อเจ้ากลับมาแต่เชียงใหม่
 เมื่อคราวตัวแม่เป็นคนกลาง
 เจ้าเป็นถึงหัวหมื่นมหาดเล็ก
 จงเร่งกลับไปคิดกับบิดา
 พระองค์คงจะโปรดประทานให้
 อันจะมัลลิกพาไม่ว่ากัน

● ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลาวยาม
 คิดบายเบี่ยงเลี้ยวเบี่ยงบิดไป
 จึงว่าอนิจจาลูกมารับ
 เหมือนไม่มีรักใคร่ในลูกยา
 เสียแรงเป็นลูกผู้ชายไม่อายเพื่อน
 แม้นมิไปให้งามก็ตามใจ
 จะตัดเอาศีรษะของแม่ไป
 แม่อย่าเจรจาให้ข้าที่

● ครานั้นวันทองผ่องใสภา
 ถือดาบฟ้าพื้นเย็นแกว่งไกว
 จึงพลอบว่าพลาวยามพ่อทรมารัก
 จงครวญใคร่ให้เห็นข้อสำคัญ
 ด้วยเป็นข้าลักไปไถลักมา
 ถ้าเจ้าเห็นเป็นสุขไม่ลูกลาม
 ว่าพลางนางลูกออกจากห้อง
 พระหมื่นไวยก็พามารดาไป

เศร้าหมองด้วยลูกเป็นหนักหนา
 แม่โศกาเกือบเจียนจะบรรลัย
 มิใช่ของตัวทำมาแต่ไหน
 ไม่รักใคร่เหมือนกับพ้อพลาวยาม
 มีแต่ทุกขใจเจ็บดังเหน็บหนาม
 จะขึ้นความคิดไปก็ไซ้ที่
 เขาจุดแม่ไซ้จะแกลังแห่งหนึ
 เป็นหลายปีแม่มาอยู่กับขุนช้าง
 ไม่เพ็ดทูลสิ่งไรแต่สักอย่าง
 ทานก็วางบทิศินให้บิดา
 มิใช่เด็กดอกจงฟังคำแม่ว่า
 พ้องหาราบทูลพระทรงธรรม
 จะปรากฏยศไกรเจดฉิน
 เช่นนั้นใจแม่มิเต็มใจ ๕
 ฟังความเห็นว่าแม่หาไปไม่
 เพราะรักอ้ายขุนช้างกว่าบิดา
 แม่ยังกลับทักทานเป็นหนักหนา
 อุตส่าห์มารับแล้วยังมิไป
 จะพาแม่ไปเรือนให้จงได้
 จะบาปกรรมอย่างไรก็ตามที่
 ทิ้งแต่ตัวไว้ให้อยู่นี้
 จวนแจ้งแสงศรีจะรีบไป ๕
 เห็นลูกยากัดฟันมันไล่
 ตกใจกลัวว่าจะฆ่าฟัน
 อย่าอีกอีกว่าขุนทำหุนหัน
 แม่นี้พริ้มกลัวแต่จะเกิดความ
 เห็นเบื่องหน้าจะอึ้งแม่จึงห้าม
 ก็ตามเถิดมารดาจะคลาไคล
 เศร้าหมองโศกาน้ำตาไหล
 พอรุ่งแจ้งแสงใสก็ถึงเรือน ๕

● จะกล่าวถึงเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง
 อัจฉริยะผืนแปรแซ่เชื่อน
 หาหมอมารักยาเข้าปรอท
 ทั้งไสน้อยใสใหญ่แลใสตัน
 ตกใจตื่นผวาคว่าวันทอง
 ลูกขึ้นงก้นตัวสั้นรัว
 ลืมตาเหลียวหาเจ้าวันทอง
 ผ่าผอนลอนแกนไม่ติดกาย
 ตะโกนเรียกในห้องวันทองเอ๋ย
 ทั้งข้าวของมากมายก็หายไป
 พลงเรียกหาข้าไต่อยู่ว่ารุ่น
 อีมี้อมี้ออีสาคร
 บ่าวผู้หญิงวิ่งไปอยู่กัน
 ต่างคนทรุดนั่งบังประตู
 ขุนช้างเห็นข้าไม่มาใกล้
 แหงนถ่อเบี่ยงยืนจังกา
 ยายจันนั่งนกยกมือไหว
 ไม่นุ่งผอนนุ่งผ้าดูน่ากลัว
 สองมือปิดขาเหมือนท่าเปรด
 ให้นึกอดสูหมูข้าไท
 ยายจันตกใจเต็มประดา
 หยบยีนส่งไปให้ทันที
 ขุนช้างตัวสั้นเทาบอกข่าวไพร่
 เอ็งไปดูให้รู้ซึ่งแบบคาย

● ข้าไทได้ฟังขุนช้างไซ้
 ทั้งห้องนอกห้องในไม่พบพา
 เห็นประตูรั้วบ้านบานเปิดกว้าง
 เสาแรกแตกต้นเป็นมลทิน
 บอกว่าได้ค้นคว้าหาพบไม่
 ข้าเห็นวิปริตผิดทำทาง

นอนครางหลับกรนอยู่ป็นเปื้อน
 ว่าไซ้เรือนขึ้นตัวทั่วทั้งนั้น
 มันกินปอดตับไตออกไหลล้น
 พันฟางก็หักจากปากตัว
 ร้องว่าแม่คุณแม่ช่วยผัว
 ให้นึกกลัวปรอทจะตอดตาย
 ไม่เห็นน้องห้องสว่างตะวันสาย
 เห็นม่านขาดเรียรายประหลาดใจ
 หาขานรับเช่นเคยสักคำไม่
 ปากประตูเปิดไวไม่ใส่กลอน
 อีอุ่นอีอ้อมอีฉิมอีสอน
 นิ่งนอนโยหวามาหา
 เห็นนายนั้นแก้ผ้ากางขาอยู่
 ตกตะลึงแลดูไม่เข้ามา
 ชัดใจลุกขึ้นทั้งแก้ผ้า
 ย่างเท้าก้าวมาไม่รู้ตัว
 นั้นพ่อจะไปไหนพ่อทูนหัว
 ขุนช้างมองดูตัวก็ตกใจ
 ใครมาเทศน์เอาผ้ากูไปไหน
 ยายจันไปเอาผ้าให้ข้าที่
 เข้าไปฉวยผ้าเอามาคลี
 เมินหนือดสูไม่ดูนาย
 วันทองไปไหนอย่างไรหาย
 พบแล้วย่าว่านวยให้เชิญมา ๕
 ต่างเที่ยวค้นค้นไปจะเอาหน้า
 ทั่วเคหาแล้วไปค้นจนแผ่นดิน
 ผู้คนนอนสล้างไม่ตื่นสิ้น
 กินใจกลับมาหาขุนช้าง
 แล้วเล่าแจ้งเหตุไปสิ้นทุกอย่าง
 ที่พลนางวันทองนั้นหายไป ๕

๑ ครานั้นขุนช้างฟังข่าวบอก
 คิดคิดให้แค้นแสนเจ็บใจ
 สองหนสามหนกันแต่หนี
 คราวนั้นอ้ายขุนแผนมันแค้นชิง
 ไม่คิดว่าจะเป็นเห็นว่าแก่
 เอาเถิดเป็นไรก็เป็นไป

๒ จะกล่าวถึงโฉมเจ้าพลายงาม
 อ้ายขุนช้างสารพัดเป็นศัตรู
 มันก็จะสอดแนมแกมเท็จ
 ดูจะระแวงผิดในกิจจา
 คิดแล้วเรียกหมื่นวิเศษผล
 จงไปบ้านขุนช้างด้วยทันใด
 บอกว่าเราจับ เข้มาหลายวัน
 เมื่อคืนนี้ข้ามีอันเป็นมา
 พอขณะมารดามาส่งทุกข์
 จึงรีบมาเร็วไวดังใจปอง
 ไม่ตายคลายคืนฟื้นขึ้นได้
 แต่พอให้เคลื่อนคลายหลายเวลา

๓ หมื่นวิเศษรับคำแล้วอำลา
 ครั้นถึงแอบดูอยู่แต่ไกล
 ขุนช้างนั่งเยียมหน้าต่างเรือน
 จะถือเดินเข้าไปไม่เป็นการ

๔ ครานั้นเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง
 เห็นคนคลานเข้ามาเหลือบตาดู
 อะไรพอสว่างวางเข้ามา
 ลูกขึ้นถกเขมรร้องเอนไป

๕ ครานั้นวิเศษผลคนร้องไว
 ร้องตอบไปพลันในทันที
 ข้าพเจ้าเป็นข่าวพระหมื่นไวย
 ท่านใช้ให้กระผมมาราบกราน

เห้งออกไข่มลันกระบาสไล
 ช่างทำได้ต่างทุกอย่างจริง
 พลังที่ลงไม่รอดนางยอดหญิง
 นี่คราวนี้หนีวิ่งไปตามใคร
 ยังสาระแนหลบลิ้นไปไหน
 ไม่เอากลับมาได้มิใช่กู ฯ

เกรงเนื้อความนึ่งนึกตรึกตรองอยู่
 ถ้ามัณรู้ว่าลักเอาแม่มา
 ไปกราบทูลสมเด็จพระพันวษา
 มารดาก็จะต้องซึ่งโทษภัย
 เอ็งเป็นคนเคยชอบอัชฌาสัย
 ไกลเกลี้ยเสียอย่าให้มันโกรธา
 เกรงแม่จะไม่ทันมาเห็นหน้า
 เราใช้คนไปหาแม่วันทอง
 ร้องปลุกเข้าไปถึงในห้อง
 รักษาจนแสงทองสว่างฟ้า
 กุขอแม่ไว้วอนเห็นหน้า
 จึงจะส่งมารดานั้นคืนไป ฯ

รับมาบ้านขุนช้างหาข่าวไม่
 เห็นผู้คนขวักไขว่ทั้งเรือนชาน
 ดูหน้าเพื่อนที่โกรธอยู่งุ่นง่าน
 คิดแล้วลงคลานเข้าประตู ฯ

นั่งคาหน้าต่างเยียมหน้าอยู่
 นี่มาล่อหลอกกุกฏาอย่างไร
 เด็กหวาจับทองให้จงได้
 ทูตอ้ายไพบร์ขี่ครอกหลอกผู้ดี ฯ

ยกมือขึ้นไหว้ไม่วังหนี
 คนตีดอกข้าไหว้ใช้คนพาล
 เป็นขุนหมื่นรับใช้อยู่ในบ้าน
 ขอประทานคืนนี้พระหมื่นไวย

เจ็บจุกประจันมีอันเป็น
 ร้องโอดโอดดั้นเพียงสิ้นใจ
 พอพบท่านมารดามาส่งทุกข์
 จะกลับขึ้นเคหาเห็นชานาน
 พยาบาลคุณพระนายพอลายไข
 ให้คำมั่นสั่งมาว่าอย่าเียน

๑ ครานั้นขุนช้างได้ฟังว่า
 ดับโมโหโกรธาทำว่าไป
 การใช้เจ็บล้มตายไม่วายเว้น
 ถ้าขัดสนสิ่งไรที่ไม่มี
 ว่าแล้วปิดบานหน้าต่างผาง
 ทอดตัวลงกับหมอนถอนทุกข์
 เพราะกูแพ้ความจมีนไวย
 พ่อลูกแม่ลูกถูกทำนอง
 อ้ายพ่อไปเชียงใหม่มีชัยมา
 อ้ายลูกเป็นหมื่นไวยทำไมมี
 มันจึงข่มเหงไม่เกรงใจ
 ขุนนางน้อยใหญ่เกรงใจกัน
 ตามบุญตามกรรมได้ทำมา
 ยิ่งคิดเดือดดาลทะยานใจ
 ร่างฟ่องท่องเทียบให้เรียบร้อย
 ลงกระดาดพับไว้มิได้ช้า
 วันนั้นพอพระปิ่นรินทรราช
 ขุนช้างมาถึงซึ่งวังใน

๒ จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงเดช
 ฝิพายรายเล่มมาเต็มล้า
 พอเรือพระที่นั่งประทับที่
 ลอยคอชูหนึ่งลือคือเข้ามา
 เข้าตรงบโพนอันต้นกัญญา
 มหาดเล็กอยู่จนพัดพลัดตกเรือ

แก้ไขก็เห็นหาหายไม่
 จึงใช้ให้ตัวข้ามาแจ้งการ
 ข้าพเจ้าร้องปลุกไปในบ้าน
 ท่านจึงรีบไปในกลางคืน
 คุณอย่าสงสัยว่าไปอื่น
 พอหายเจ็บแล้วจะคืนไม่นอนใจ ฯ

แค้นดังเลือดตาจะหลั่งไหล
 เราก็มิว่าไรสุดแต่ดี
 ประจันอันเป็นทั้งกรุงศรี
 ก็มาเอาที่น่อยาเกรงใจ
 ขุนช้างเดือดดาลทะยานไล่
 ดูตุเป็นได้เจียววันทอง
 มันจึงเหิมใจทำจงทอง
 ถึงสองครั้งแล้วเป็นแต่เช่นนี้
 ตั้งตัวตั้งพญาราชสีห์
 เห็นคุณนี้คนผิดติดโทษทัณฑ์
 จะพึงพาใครได้ทีไหนนั้น
 ถึงฟ่องมันก็จะปิดให้มืดไป
 จะเขียนฆ่าหาคิดชีวิตไม่
 ฉวยได้กระดานชนวนมา
 ถ้อยคำถึถ้วนเป็นหนักหนา
 อาบน้ำผลัดผ้าแล้วคลาไคล
 เสด็จประพาสบวยังหากลับไม่
 ก็คอยจ้องที่ได้ตำหนักน้ำ ฯ

เสด็จคืนนิเวศน์พอจวนค่ำ
 เรือประจําแห่นแห่งซึ่งแช่มมา
 ขุนช้างก็รีลงดินท่า
 ผุดโผล่โง้งหน้ายี้ดแถมเรือ
 เพื่อนโขกลงด้วยกะลว่าผีเสื้อ
 ร้องว่าเสือตัวใหญ่กว่าผีน้ำมา